

Milutinovic, Z; (2009) 'Nesporazum je pravilo, razumevanje je izuzetak i čudo: Travnička hronika Ive Andrića'(Serbian translation of 'Misunderstanding is a Rule, Understanding is a Miracle: Ivo Andrić's Bosnian Chronicle'). Sveske Zaduzbine Ive Andrica (26) 119 - 159

ARTICLE

Nesporazum je pravilo, razumevanje je izuzetak i čudo: Travnička hronika Ive Andrića

Zoran Milutinović

School of Slavonic & East European Studies, University College London

Negde pred kraj Mehmed-pašinoz vezirovanja u Travniku, kaže se u *Travničkoj hronici*, odlučio je francuski konzul Davil da veziru pročita nekoliko scena iz Rasinovog *Bajazeta* i da tako zadovolji njegovu radoznalost za sve što je francusko. Mehmed-paša je strpljivo slušao, ali kad su došli do razgovora velikog vezira i sultanije u haremu, izgubio je strpljenje i prekinuo Davilovo čitanje. Veliki veziri, objasnio je, ne ulaze u harem i ne raspravljaju se sa sultanijama. Taj francuski pisac očigledno nije znao o čemu govori. Davil je pokušao da mu objasni značenje tragedije i smisao poezije, ali vezir nije više htelo da sluša o tome. Za njega Rasinova drama kao istinito predstavlja nešto što nikad nije bilo i ne može biti: kakav smisao i značenje uopšte može da ima takav posao? A zatim je objasnio svoje nezadovoljstvo „otvoreno, gotovo grubo, sa bezobzirnošću čoveka iz druge civilizacije. (...) 'Imamo, imamo i mi tako raznih derviša i bogomoljaca što recituju zvučne stihove; mi im dajemo milostinju, ali nikad ne pomišljamo da ih izjednačimo sa ljudima od posla i ugleda. Ne, ne, ne razumem.“¹ Tako je propao Davilov pokušaj da Mehmed-paši objasni šta je pozorište. Mehmed-paša je propustio priliku da razume nešto o zemlji koja ga toliko privlači i zanima, a Davil zadovoljstvo da s vezinom podeli svoju ljubav za Rasinove stihove. Umesto da još više prodube uzajamno razumevanje i prijateljstvo, dva čoveka, obojica stranci u Travniku, razišli su se u nesporazumu.

Ko je za to kriv? Mehmed-paša, zato što nije imao strpljenja da sasluša i pokuša da razume nešto strano i novo, kao što je ideja da umetničko delo ne mora da bude faktički istinito da bi imalo smisao i vrednost? Ili Rasin, zato što je prevodio svoje poznavanje francuskih dvorskih običaja u drugu kulturu, ne potrudivši se prethodno da je upozna? Ili Davil, zato što je pokušao da sa Mehmed-pašom podeli nešto što sam smatra važnim, kako bi se razumeli još bolje? Nije kriv ni jedan od ove trojice. Pitanje „ko je kriv“ pretpostavlja da je razumevanje pravilo, a nesporazum rezultat greške, nestrpljenja ili nedostatka dobre volje, zbog čega nekoga treba kriviti. Mehmed-paša i Davil u ovoj epizodi *Travničke hronike* samo ilustruju stari hermeneutički uvid da je među ljudima nesporazum pravilo, a razumevanje izuzetak i čudo, nešto oko čega se treba truditi i što treba, kada se i ako se dogodi, prihvatiti kao blagoslov. Nekoliko meseci posle ovog neuspešnog pokušaja da veziru čita Rasina, pošto je već preboleo razočarenje, i sam je Davil to shvatio: „Nesporazumi su prirodni, a neuspesi neminovni.“ Treba se samo podsetiti koliko prepreka svako pravo razumevanje mora da savlada, pa uvideti da nema ništa prirodnije od situacije u kojoj su se našli Mehmed-paša i Davil: jedan je nešto htelo da kaže, a drugi ga nije razumeo. Čudno bi bilo da je ispalo drugačije.

Uprkos svim vrlinama vojnika i upravljača, Mehmed-paša nije iskusni čitač, pa onda nije neobično što nije razumeo zašto bi „ljudi od posla i ugleda“ u Francuskoj pisali stihove u kojima se prikazuju tako očigledne besmislice kakva je razgovor velikog vezira sa

¹ Ivo Andrić: *Travnička hronika*, Beograd, 1967, str. 154. U nastavku članka broj u zagradi odnosiće se na broj stranice u ovom izdanju.

sultanijom u haremu. Ali Davil je čovek književnosti, pa ipak ne uspeva da razume sklonost Turaka da u ozbiljne razgovore upliću stihove: „Davila je uvek srdio taj turski običaj da u toku pričanja citiraju stihove kao nešto naročito važno i značajno, i nikad nije mogao da vidi u čemu je stvarni smisao citiranih stihova i gde je njihova veza sa predmetom o kome je reč, a stalno je osećao da im Turci daju važnost i značenje koje on ne može da oseti i pogodi.” (388) Smisao stihova, koji je Turcima očigledan, on ne razume i više bi voleo kad bi govorili neposredno i jasno, kao “ljudi od posla i ugleda”, umesto što koriste stihove koji, kao i Rasinovi, možda imaju smisao i vrednost, ali ipak zahtevaju dodatni napor tumačenja. Nesporazum između Davila i turskih upravljača u Bosni ne izgleda uslovljen kulturnim razlikama, jer očigledno je da stihovi u obe kulture zauzimaju važno mesto. A ako kulturna razlika nije prepreka, a do razumevanja ne dolazi, onda mora biti da ima nešto dublje što uzrokuje nesporazum.

Mehmed-pašino nezadovoljstvo Rasinovim predstavljanjem otomanskog dvora ima još jedan smisao u *Travničkoj hronici*. Andrić je pisao roman koristeći kao izvor autentičnu prepisku i diplomatske izveštaje Pjera Davida, francuskog konzula u Travniku od 1807. do 1814. godine. Midhad Šamić, koji je proučavao dokumentarne izvore ovog romana, utvrdio je da je ova epizoda zapravo autentična. U Davidovom izveštaju vezir, negodujući zbog netačnosti u Rasinovom komadu, kaže: „Vi nas u Francuskoj slabo poznajete ako o nama sudite po ovim slikama.“² Po čemu drugom bi se u Francuskoj na početku devetnaestog veka mogla upoznati Turska, ako ne po romanima i dramama sa „orijentalnom“ temom i putopisima, često baš diplomata kao što je David? U nemogućnosti da sami odu u Tursku i da utvrde ko, kada i pod kojim uslovima može da razgovara sa sultanijama, Francuzi su morali da se oslone samo na reprezentacije koje su stvarali njihovi zemljaci. Putopis iz Turske koji je za Francuze napisao neki Turčin, ako je uopšte postojao, možda bi ponudio istinitije slike, ali bi gotovo sasvim izvesno propustio da napomene da veliki veziri ne razgovaraju sa sultanovim ženama, jer autoru ne bi ni na pamet palo da je tako nešto moguće u Francuskoj. Idealan izvor bio bi knjiga koja kombinuje francusku i tursku perspektivu, ali gde je takva knjiga?

Andrićeva *Travnička hronika* nije roman koji harmonično izmiruje evropski i bosanski pogled na Bosnu, nego roman koji mogućnost takvog izmirenja uzima za temu. Svoj vremenski okvir, strukturu, mnoštvo epizoda i pojedinačnih iskaza roman duguje Davidovim beleškama, dopunjenim prepiskom dvojice austrijskih konzula i knjigom *Putovanje po Bosni godina 1807-1808* Šomet de Fosea. Zapisi ovih stranaca stvarali su slike Bosne od kojih su savremeni francuski i austrijski čitaoci gradili svoje poznavanje Bosne i sudili o tom izolovanom i malo poznatom delu Evrope. Iste te slike Andrić je utkao u roman, u kojem se i njihovi tvorci pojavljuju ili kao likovi pod svojim stvarnim imenima, kao Defose i fon Paulić, ili pod neznatno izmenjenim imenima, kao Davil i fon Miterer. Oni predstavljaju ono što bi se moglo nazvati evropskim pogledom na Bosnu u to vreme. Taj pogled uokviren je naracijom koja je delo autora rođenog i odraslog u Bosni, pa je tako evropska slika dobila kontekst. Čitalac u isti mah može, preko epizoda i iskaza koje autor preuzima iz pretknjiževnog materijala, da vidi sliku Bosne koju stvaraju stranci, ali i same strance u procesu stvaranja te slike. Vidimo ih kako stupaju u kontakt sa Bosancima, ili kako izbegavaju kontakt s njima, kako razmenjuju slike Bosne između sebe, i kako različiti položaji koje stranci u Travniku zauzimaju uslovljavaju ono što se može videti i razumeti. Tako su se francuske i austrijske slike Bosne vratile tamo gde su stvorene. Andrić ih tim postupkom nije upoređivao sa pravom slikom Bosne, jer prave slike i nema. Postoje samo različite slike, zasnovane na perspektivama različitih posmatrača. Ova evropska slika Bosne u *Travničkoj hronici* upoređena je sa slikama

² Midhat Šamić: *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića i njihova umetnička transpozicija*, Sarajevo, 1962, str. 105.

koje o sebi i o Evropi stvaraju sami Bosanci. I njihove slike su takođe postavljene u perspektivu: ko ih proizvodi, kada i zašto? Bilo bi sasvim pogrešno tvrditi da spoj tih slika, „stranih“ i „domaćih“, u *Travničkoj hronici* rezultira totalnom slikom Bosne kakva je „uistinu“ bila, ili da je cilj ovog kontrastiranja dva niza slika privilegovanje jednih nad drugima. Andrića je od „slike prave Bosne“ mnogo više zanimala fenomenologija stvaranja slika i mehanizam njihove razmene. Iz stranice u stranicu *Travnička hronika* opisuje ljudske pokušaje i neuspehe da se razumeju. Ako uporedimo ono malo prilika u kojima je likovima romana pošlo za rukom da saopšte drugima to što hoće, sa brojnim prilikama u kojima takvi pokušaji propadaju - *Travnička hronika* je roman o nerazumevanju, ne samo između Istoka i Zapada nego između ljudi uopšte.

Travnička hronika, naravno, nije studija iz imagologije nego roman. Iako je Andrić imao na raspolaganju dokumentarni materijal na osnovu kojeg je izgradio „strane“ slike Bosne, „domaće“ je morao da stvara sâm na osnovu vlastitog iskustva i znanja o tome kako Bosanci sebe sebi predstavljaju. Andrić je pišući roman sledio dva komplementarna načela, koja ne olakšavaju zadatak interpretacije. Prvo je: dati apsolutno pravo na izraz svakom tvorcu svake slike i svakom glasu, i razumeti tvorce onako kako oni hoće da budu razumevani. Drugo načelo je: relativizovati sve te slike stavljajući glasove u kontekst stvoren drugim glasovima i zapletom. Dok prvo načelo zaoštrava sukobe između različitih slika, ovo drugo im ublažava oštrice, ali bez konačnog izmirenja i harmonizacije u jednoj, totalnoj slici Bosne „kakva uistinu jeste“. Nema povlašćene slike Bosne u *Travničkoj hronici*, ima samo različitih glasova koji pokušavaju da nametnu i opravdaju vlastite slike. Baš ta dinamika stvaranja i razmene slika, dinamika pokušaja da se ljudi razumeju i njihove nemogućnosti da istupe iz vlastite perspektive, tema je *Travničke hronike*.

Stoga je sasvim razumljivo - mada u tome ima i izvesne ironije – što je *Travnička hronika* izazivala toliko ozbiljnih nesporazuma. Kao nijedan drugi roman na srpskohrvatskom *Travnička hronika* pružila je povod mnoštvu tumačenja, do te mere oprečnih da je ponekad teško poverovati da se odnose na isti tekst. Ima malo aspekata romana koji nisu bili tumačeni iz potpuno oprečnih perspektiva i sa sasvim suprotnim ishodima. Da li je *Travnička hronika* „analiza psiholoških korena našeg nacionalnog bića“ i „roman kolektiva“³, ili „drama jednog čoveka, Davila“,⁴ ili „studija o susretu između Istoka i Zapada“?⁵ Kad je o značenju romana reč, da li je to knjiga napisana s namerom da izazove mržnju prema bosanskim Muslimanima,⁶ ili pledoaje za svet pravедnosti i tolerancije?⁷ Ili, povodom pojedinih likova: da li je Defose „zastupnik autora“,⁸ ili „zastupnik čitalaca“?⁹ Ova različita tumačenja moguća su zbog tri momenta koja presudno određuju roman: *Travnička hronika* nije moralističko delo, ne može se svesti na opoziciju dobro-zlo ili istinito-lažno i, na kraju, roman nema centralnu narativnu svest, nego niz glasova koji se međusobno bore za prostor. Ova tri aspekta zaslužuju detaljnije objašnjenje.

³ Radovan Vučković: *Velika sinteza. O Ivi Andriću*, Sarajevo, 1974, str. 318 i 321.

⁴ Henry R. Cooper, Jr.: „The Image of Bosnia in the Fiction of Ivo Andrić“, *Serbian Studies*, 3, 1-2 (1984-1985), 98.

⁵ Celia Hawkesworth: *Ivo Andrić: Bridge Between East and West*, London and Dover N.M., 1984, str. 142.

⁶ Šukrija Kurtović: „Na Drini ćuprija i *Travnička hronika* od Ive Andrića u svetlu bratstva i jedinstva“, u *Andrić i Bošnjaci*, Tuzla, 2000, str. 133-177; Muhsin Rizvić: *Bosanski muslimani u Andrićevom svijetu*, Sarajevo, 1995.

⁷ Manfred Jänichen: „O zakonu protivnosti, oder Ivo Andrić's Appell zur Toleranz im Roman *Travnička hronika*“, u Peter Thiergen (ur.): *Ivo Andrić 1892-1992*, München, 1995, str. 41.

⁸ Isto, str. 50.

⁹ Zdenko Škreb: „Što je Ivo Andrić unio novo u svjetsku književnost?“, *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, 3(1985), 277.

Već i zbog prirode pretknjiževnog materijala – dnevnik i izveštaji Pjera Davida - romanom dominira Davilova perspektiva. Ali ta perspektiva dominantna je samo kvantitativno, kao organizacioni princip pripovedanja, a ne i kvalitativno, u smislu predstavljenih vrednosti. Jedan od postupaka koji uspostavljaju distancu između pripovedača i junaka je i predstavljanje Davila kao pisca. Francuski konzul godinama piše ep o Aleksandru Velikom, ali jasno je da je njegov talenat skroman, a delo slabo. Davil nije pravi pisac pre svega zbog svog racionalističkog i ispovednog shvatanja književnosti. Pripovedač ne zagovara ni jednu određenu ideju o prirodi i poreklu književnosti, ali nedvosmisleno stavlja do znanja šta ona nije i kako je ne treba pisati. Davilov ep nastajao je kao „neka vrsta maskiranog duhovnog dnevnika Davilovog. Sva svoja iskustva o svetu, svoje misli o Napoleonu, o ratu, o politici, svoje želje i svoja negodovanja, Davil je prebacivao u daleka vremena i maglovite prilike u kojima je živeo njegov glavni junak (...). U toj njegovoj *Aleksandreidi* živela je i Bosna, oskudna zemlja sa teškom klimom i zlim ljudima, ali pod imenom Tauride. (...) Tu je bila i cela Davilova odvratnost prema azijskom duhu i Istoku uopšte, izražena u borbi njegovog junaka protiv daleke Azije.“ (81) Iako prividno o Aleksandru, Davilov ep je o njemu samom, o njegovim iskustvima, mišljenjima i pogledima, nešto kao alegorijska autobiografija i ispovest diplomatskog činovnika projektovana u, kako bi Hegel rekao, „svetsko-istorijski individuum“. Davilova *Aleksandreida* se razlikuje od njegove službene korespondencije, koja je takođe sadržavala njegova iskustva, mišljenja i poglede, samo po stihovanoj formi i alegorijskom značenju. Davil nije pravi pisac zato što se prava književnost ne može svesti na literarnu formu i značenje zaogrnuo u alegoriju, čak ni kad je autor sâm „svetsko-istorijski individuum“, a kamoli kad nije. Kao što je zabluda verovati „da ima nekih svesnih duhovnih radnji koje vode čoveka ka poeziji“ (82), isto je tako pogrešno verovati da se eliminacijom literarne forme – radnje i junaka, koji se onda shvataju kao nekakav višak, nepotrebno zaobilazni put do autorovih mišljenja i pogleda – može doći do onoga autor hoće da ispovedi. Ovom napomenom o Davilovim književnim shvatanjima *Travnička hronika* se jasno određuje prema shvatanju književnosti kao alegorijske ispovesti: književnost može, a dobra književnost i mora biti nešto drugo, manje usredsređeno na autorovu ličnost, mišljenja i poglede. To drugo može biti, na primer, susret sa drugim ličnostima, mišljenjima i pogledima.

Književna ispovest je u suštini moralistički žanr utemeljen u jasnoj podeli na dobro i zlo, i po tome srodna ispovesti kao govornom žanru – jezičkom obredu u prisustvu vlasti. *Travnička hronika* se jasno određuje i prema moralizmu u književnosti: „Pojava zla u svetu izazivala je u Davilu ogorčenje ili potištenost, a pojava dobra – oduševljenje i zadovoljstvo, jednu vrstu moralnog zanosa. Ali, od tih moralnih reakcija, koje su u njemu bile zaista žive i budne, iako ne stalne i ne uvek sigurne, on je stvarao stihove kojima je nedostajalo sve pa da budu poezija.“ (83) „Jeftina moralna euforija“ ne pomaže da se piše dobra književnost, kaže pripovedač *Travničke hronike*, pa od ovog romana ne treba očekivati odbranu dobra i osudu zla.

Suprotnost moralističkom pojednostavljivanju je svest o kompleksnosti ljudskih poslova. *Travnička hronika* počinje slikom koja u opis geografskog položaja mesta na kojem će se zbivati radnja romana nenametljivo upliće ideju *knjige*: Travnika je smešten, kaže se u prvoj glavi, u jednoj tesnoj i dubokoj raselini, „tako da sve liči na napola rasklopljenu knjigu“. (13) Kad se sa visine pogledom obuhvati Travnik, ne vidi se ništa jasno odvojeno i izolovano, ništa pravolinijsko ili ravno. U Travniku-knjizi „gotovo nigde nema prava puta ni ravna mesta, koliko da čovek nogu metne slobodno i bezbrižno. Sve je strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepletano, povezano ili isprekidano privatnim putevima, ogradama, čikmama, baštama i kapidžicima, grobljima i bogomoljama.“ (14) Kao što je u gradu čiju hroniku čitalac upravo počinje da čita sve izukrštano i isprepletano, povezano

i isprekidano, tako će biti i u njegovoj hronici: nigde malo mesta za koje se može reći da je značenjski nedvosmisleno i privilegovano, tek da se čitalac zaustavi i slobodno i bezbrižno u njemu pronađe oslonac. Naprotiv, sve će u knjizi biti izukrštano i isprepletano, tako da se teme, stavovi i vrednosti dozivaju i kontrastiraju kroz čitav roman, i da tek u tom sazvučju stižu svoje relativno značenje.

Značenje postaje još eluzivnije kad se roman hoće razumeti u obe vremenske perspektive: u pripovednom vremenu i u vremenu pripovedanja. *Travnička hronika* propoveda o događajima koji su se desili između 1807. i 1814. Iako je to period mira za bosanski glavni grad, u njemu se čuje odjek topova iz Evrope po kojoj besne Napoleonovi ratovi, a stižu mu i glasovi iz susedne Srbije gde su hrišćani ustali protiv otomanske vlasti. Ti ratovi su i doveli konzule u Travnik: bez njih ne bi bilo ni Davilovih izveštaja ni *Travničke hronike*, barem ne u ovom obliku. Pripovedano vreme *Travničke hronike* je period u kojem ova otomanska provincija na svoj skromni način počinje da se uključuje u „veliku igru” evropske politike, a konzuli su posrednici u igri koji omogućavaju da se u Bosni čuju i vide evropske sile, i da se u evropskim prestonicama preko njih čuje Bosna. Između 1807. i 1814. godine Evropa je, po prvi put posle otomanskog osvajanja, došla u Bosnu, ali taj dolazak je bio motivisan nečim što je izvan Bosne, nečim što se mnogo više ticalo Evrope same, nego Bosne: ratovima između evropskih država. Vreme pripovednja, drugu vremensku dimenziju, naglasio je sam autor na kraju rukopisa: „U Beogradu, aprila meseca 1942. godine.” (459) Ovakav postupak uokviravanja dela nije bio karakterističan za Andrića i *Travnička hronika* je jedino delo u kojem ga je primenio. Roman je napisan u Beogradu pod nemačkom okupacijom, tokom najhladnije i najgladnije okupacijske zime. I opet je iz Evrope dopirala buka topova, dok su iz susedne Bosne, u to vreme dela nacističke države u Hrvatskoj, stizale vesti o ustaškim masakrima.¹⁰ Od trenutka kad se susretne sa okvirom romana, čitalac nužno mora da prelama sva značenja kroz obe vremenske perspektive.

Istorija se pobrinulo da ovo udvostručavanje postane još složenije. Mi danas čitamo ovaj roman dodajući treću perspektivu stvorenu događajima iz bosanskog rata 1992-1995. Skoro sve što je napisano o *Travničkoj hronici* u poslednjih deset godina presudno je obeleženo ovom perspektivom, i pitanje nije da li tako treba da bude, nego da li bi uopšte moglo da bude drugačije.¹¹ Kao što vreme u kojem Andrić piše ovaj roman u 1942. godini boji predstavljeni svet na specifičan način, tako i vremenska perspektiva čitanja u, na primer, 2006. godini oslobađa značenjski potencijal koji nije bio tako očigledan petnaestak godina ranije. To niti je nelegitimno, niti svojstveno samo *Travničkoj hronici*: naprotiv, to je posledica postojanja književnosti u vremenu. Nelegitimno bi, međutim, bilo prevoditi značenjski potencijal u autorsku intenciju. Sama mogućnost *Travničke hronike* da u novim istorijskim okolnostima oslobađa nova značenja dokaz je vrednosti ovog romana, a kao i uvek, različite interpretacije postižu različiti stepen ubedljivosti, pa se i po tome mogu međusobno upoređivati i vrednovati. Ova kompleksnost *Travničke hronike* dodatno je pojačana polifonijskom kompozicijom. Dominantna sižejna perspektiva – Davilova – nije i dominantna smisaona perspektiva

¹⁰ Na Andrićevu indikaciju vremena pripovedanja skreću pažnju i Šamić, isto, str. 14; Jähnichen, isto, str. 44; Vučković, isto, str. 322; Miroslav Egerić: „Nasilje i tolerancija u *Travničkoj hronici*”, u D. Nedeljković i dr.(ur.): *Delo Ivo Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*, Beograd, 1981, str. 309; Andrew Wachtel: „Imagining Yugoslavia: The Historical Archeology of Ivo Andrić”, u W.S. Vucinich (ur.): *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands*, Berkeley, 1995, str. 96.

¹¹ O nekim aspektima ovih interpretacija raspravljaju Ivo Žanjić: „Pisac na osami”, *Erasmus*, 18(1996); Bogdan Rakić: „The Proof Is in the Pudding: Ivo Andric and His Bosniak Critics”, *Serbian Studies*, 1(2000); Celia Hawkesworth: „Ivo Andrić as Red Rag and Political Football”, *Slavonic and East European Review*, 75, 2(2002); Enver Kazaz: „Egzistencijalnost / povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije”, http://www.openbook.ba/izraz/no10/10_enver_kazaz2.htm, [pristupljeno 22. februara 2006].

romana, nego se uključuje u orkestar glasova koji se čuju u Travniku na početku devetnaestog veka. Uz glas francuskog diplomate čuju se i glasovi austrijskih, tu su i glasovi otomanskih upravljača, pa još i predstavnika sve četiri vere u Bosni, a kroz tu složenu kompoziciju probijaju se i glasovi onih likova koji, kao Kolonja, ne pripadaju ni jednoj od grupa i ne zastupaju nikog osim same sebe. Ni jedan od njih ne predstavlja poslednju smisaonu instancu. Ali ta polifonija glasova sama po sebi već proizvodi smisao: ona *jeste* dominantno značenje *Travničke hronike*. „Smireni hroničar konzulskih vremena u Travniku ume neprimetno da preuzme stav i zastupa stanovište svakog učesnika u događajima”, kaže Ivo Tartalja.¹² Zdenko Lešić tvrdi da je ovakva pluralizacija glasova karakteristika Andrićevog pripovedanja uopšte, i pokazuje kako se u Andrićevoj poetici još od rane zbirke *Ex Ponto* uobličava stav pripovedačkog povlačenja i ustupanja mesta glasovima likova:

Andrić kao pripovedač ulazi u svijet o kojem govori i o njemu govori iznutra. Istina, mi ga, pri tome, često ne primećujemo, ali to nije zato što je on ‘sasvim u pozadini’, kako je mislio Barac, nego zato što se on ne oglašava kao ‘samosvojno Ja’, već iščezava među stvarima i izbliza osluškuje njihove glasove. I sam Andrić je to smatrao odlikom pravog (modernog) pisca: ‘Treba govoriti iz središta stvari koje se opisuju; ne sa površine, još manje sa gledišta pisca, nego iz srži onoga što ste izabrali za predmet i što čitalac treba da vidi, shvati i oseti.’ U istoj ‘Belešci za pisca’ Andrić je zapisao i ovo: ‘Pisac je, *kad je na svom mestu*, unutarjni glas stvari i tumač svih međusobnih odnosa njihovih’.¹³

U istom članku Lešić *Travničku hroniku* naziva polifonim romanom i, mada ukazuje da bi Bahtinova teorija romana mogla da ponudi odgovarajuće instrumente za njegovu interpretaciju, ipak se opredeljuje za naratološku perspektivu koja više odgovara polemičkoj prirodi njegovog članka. Ali tim podsećanjem na Bahtina najvažnije je već rečeno: različite glasove, kao posebna gledanja na svet i kao predmetno-smisaone i vrednosne vidokruge autor prikazuje kao svojevrstne govorne stvari.¹⁴ Čovek koji govori u romanu uvek je ideolog, a njegove reči uvek su ideologeme. Poseban jezik u romanu uvek je osobito gledište na svet, jer tuđi ideološki svet može se adekvatno predstaviti samo ako mu se omogući da sâm zazvuči i tako otkrije svoje vlastite reči. Jer za prikazivanje posebnog ideološkog sveta može biti stvarno adekvatna samo njegova sopstvena reč. Ti glasovi su u *Travničkoj hronici* suprotstavljeni dijaloški: kao gledište gledištu, ocena oceni, akcenat akcentu. Autor se njima koristi, a da svoje intencije do kraja ne da nijednom; on koristi taj dijalog da bi sam ostao nekako neutralan, treći u sporu dvojice. On može ostati toliko povučen da veliki delovi romana postaju ono što Bahtin naziva zonama junaka - polja dejstva junakovog glasa koji se upliće u autorski glas. Autor, *kad je na svom mestu*, junaku daje za pravo koliko je god moguće: uspešan je onoliko koliko je liku omogućio da se izrazi. Posledično, autor se može prepoznati samo još u dramaturgiji glasova i njihovom kontrapunktu, u delanju koje im je pripisano, i u opštoj kompoziciji koja je tako stvorena.

Da li je *Travnička hronika* zaista roman o nesporazumu između Istoka i Zapada, kao što mnogi njegovi tumači tvrde?¹⁵ To je u izvesnoj meri tačno, ali suprotnost Istoka i Zapada

¹² Ivo Tartalja: *Put pored znakova*, Novi Sad, 1991, str. 18.

¹³ Zdenko Lešić: „Ivo Andrić – pripovedač. Između naratologije i hermeneutike”, *Novi izraz*, 30(2005), 29.

¹⁴ M.M.Bakhtin: „Discourse in the Novel”, u *The Dialogic Imagination*, Austin i London, 1981, str.259-422.

¹⁵ Hawkesworth, *Ivo Andrić: Bridge Between East and West*; Radmila Gorup, „Reader as Critic: Ivo Andrić's *Bosnian Chronicle*”, *Serbian Studies*, 2(2001); Boguslav Zjelinjski, „Bosna između Istoka i Zapada”, *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 4(1986).

svakako nije jedini izvor nesporazuma u romanu. Ima mnogo upečatljivih i lako pamtljivih rečenica u *Travničkoj hronici* koje naizgled sugerišu nepremostivi jaz između Istoka i Zapada, ali one su, po pravilu, ili pripisane likovima koji dolaze sa Zapada, ili uključene u njihove karakterne zone. Istovremenu, takve rečenice su uokvirene pripovedanjem na takav način da njihovo značenje biva ili relativizovano ili podriveno. Jedno od takvih mesta opisuje Defoseov dolazak u Bosnu:

Još u Splitu je to počelo. Kao stezanje nevidljivog obruča: za svaku stvar potreban je veći napor a u isto vreme čovek je manje sposoban da ga učini; svaki korak je teži, svaka odluka sporija, a izvršenje neizvesno, dok iza svega, kao stalna pretnja, vrebaju nepoverenje, oskudica i nezgoda. Tako se javljao Istok. (86)

Iako nije uveden kao upravni govor, ovaj pasus je deo Defoseovih „noćnih misli“, odlomak njegovog unutrašnjeg monologa u nesanicu, pa otud i emotivno ekspresivna inverzija u prvoj rečenici. Nema sumnje da je pripovedač u zoni junaka i da je opis Istoka izražava Defoseovo iskustvo. U nastavku se saznaje kako je „to“ počelo. Prvi Defoseov utisak o Bosni bio je susret sa francuskim oficijom koji je u Splitu trebalo da obezbedi kola za mladog diplomatu. Na Defoseovo raspitivanje o jačini opruga i udobnosti sedišta francuski oficir pakosno odgovara da „onaj koji ide u Travnik na službu treba da ima stražnjicu od čelika“. (87) Tako se Defoseu objavio Istok - preko zlužadog francuskog oficira. Iste večeri Defose upoznaje mladog bosanskog fratra Julijana, koji ne može da odoli iskušenju da saopšti svoje negodovanje zbog položaja Katoličke crkve u Francuskoj. Iako mu je izraz lica srdit, gotovo divalj (89), njegove reči su odmerene, a čitav razgovor se dešava u atmosferi koja je daleko od agresivne: uz vatru, večeru i piće. Defose, međutim, već zna šta treba očekivati u Bosni i kako je treba razumeti: „Ovo je već počela služba“, mislio je on, „i to su dakle te teškoće i te borbe o kojima se čita u memoarima starih konzula na Istoku.“ (89) Pošto knjige govore o teškoćama i borbama koje očekuju diplomate na Istoku, a svi znaju da knjige – naročito memoari diplomata – uvek kazuju suštu istinu, onda mora biti da su zlovolja onog francuskog oficira i odmereno negodovanje ovog katoličkog fratra taj kulturni jaz između Istoka i Zapada o kojem svi pričaju. To je način na koji Andrić tretira stereotip o nerazumljivom i teškom Istoku kroz čitav roman: ostavlja ga u upravnom govoru ili u zoni junaka sa Zapada bez eksplicitnog komentara, ali ga sižejno uokviruje događajima koji podrivaju njegovo značenje ili diskretno ukazuju na njegovo poreklo. Stvarnost je uvek složenija od reprezentacija u knjigama, i po dolasku u Travnik Defose brzo uči kako da se otrese stereotipa iz diplomatskih memoara.

Linija nesporazuma u *Travničkoj hronici* ne prati jasnu podelu likova na one sa Istoka i one sa Zapada, na Evropljane s jedne, i Bosance i Osmanlije s druge strane. Ne razumeju se ni zapadnjaci međusobno, a i Bosanci i Osmanlije, koji bi trebalo da budu predstavnici Istoka, retko nalaze zajednički jezik. Linija nesporazuma u ovom romanu uspostavlja se i razgrađuje – tako da se nikad ne učvršćuje kao stabilna i esencijalna opozicija – na sasvim drugačiji način. Baš zbog te dinamike učvršćivanja i razgradnje podela na *mi* i *oni*, koja se nikad ne može svesti na stabilne zapadne i istočne identitete, *Travnička hronika* podriva opoziciju Istoka i Zapada. Iako se ova opozicija neprestano nameće u govoru junaka, ona je celinom romana rastvorena i odbačena.

Ta dinamika nesporazuma najbolje se vidi u kompleksnim odnosima koje sa drugim likovima uspostavlja Davil. Baš je Davil nesumnjivi predstavnik Zapada, takoreći Evropa koja je došla u Bosnu. Da je opozicija između Istoka i Zapada zaista ono o čemu je u *Travničkoj hronici* reč, Davilovi odnosi sa Bosancima i Otomanima bili bi konfliktni, a sa ostalim zapadnjacima harmonični. Ali nije tako. Davil živi u stalnom nesporazumu sa zapadnjakom koji bi trebalo da mu bude najbliži: sa Defoseom, sa kojim deli domovinu,

jezik i kulturu. „Ovaj mladi čovek“, kaže pripovedač, „jedini Francuz u ovoj pustinji i jedini [Davilov] istinski saradnik, toliko je u svemu drukčiji od njega (ili bar tako izgleda), da se Davilu činilo na mahove da živi pored stranca i neprijatelja.“ (68) Različito političko iskustvo i odrastanje pod drugačijim političkim okolnostima, uz pripadnost različitim generacijama, pokazuje se jače od spona kulturnog i jezičkog zajedništva. Ali to nije sve. Likovi u *Travničkoj hronici* ne samo što stoje umesto širih kulturnih, religioznih i političkih identiteta, nego imaju i vlastitu ljudsku individualnost. „Stranac i neprijatelj” Defose je i psihološki različit od Davila, što uslovljava njihove različite reakcije na zemlju u kojoj su se našli. Defose je radoznao, samopouzdan, otvoren i vedar, a Davil zatvoren, mučen sumnjama u sebe i ne baš preterano radoznao. Zato je Defose i mogao da se brzo oslobodi stereotipa o Istoku iz diplomatskih memoara, a Davil nije mogao drugo do da se priključi grupi onih koji takve stereotipe stvaraju i šire – sasvim doslovno, budući da većina stereotipa u *Travničkoj hronici* potiče iz Davidovih izveštaja, dnevnika i pisama. Na kraju, ova dva Francuza su i različito opremljeni za susret sa Istokom: dok Defose može da stupi u kontakt sa Travničanima na turskom, Davil je „bez znanja jezika i poznavanja zemlje i prilika”. (40)

Nerazumevanje između Davila i Defosea ilustrovano je njihovim različitim viđenjima Bosne. Pre svega, oni pokazuju različite stepene volje i spremnosti da nešto o zemlji u kojoj žive saznaju. Defose je

(...) obilazio okolinu, po kiši i blatu, prilazio bez i najmanjeg snebivanja ljudima, razgovarao s njima i uspevao da vidi i sazna stvari koje Davil, onako ozbiljan, prav i krut, ne bi nikad mogao videti ni saznati. Davil, koji je, u svome ogorčenju, sve što je tursko i bosansko primao s odvratnošću i nepoverenjem, nije u ovim Defoseovim šetnjama i obaveštavanjima video mnogo smisla ni koristi po službu. Njega je dražio mladićev optimizam, njegova želja da prodre dublje u prošlost, običaje i verovanja ovoga sveta; da za njihove mane nađe objašnjenja; da, na kraju, otkopa njihove dobre strane, izopačene i zatrpene neobičnim okolnostima pod kojima su prisiljeni da žive. Taj posao činio se Davilu jalovom dangubom i štetnim skretanjem sa pravog puta. (76)

A različiti pristupi donose i različite rezultate: dok Davil tvrdi da „zaostalost ovog sveta dolazi u prvom redu od njegove zloće, urođene zloće“, Defose, međutim, veruje „da su i zloća i dobrota jednog naroda produkt prilika u kojima on živi i razvija se.“ (78-79) Tu gde Davil vidi samo „mržnju prema putevima, nerazumljivu i perverznu“, (77) Defose vidi razumljivo i racionalno objašnjenje za loše stanje puteva u Bosni: od dobrih puteva ne bi dobra videli ni hrišćani ni Turci, jer bi za hrišćane to značilo da Turci do njihovih sela dolaze brže i lakše, a za Turke da hrišćanske sile Austrija i Francuska, prekogranične pretnje, sa malo napora mogu da napadnu zemlju. Pripovedač, međutim, ne privileguje ni jedno od ova dva stanovišta i svoje likove pušta da iznesu svoja mišljenja bez suda o njihovoj istinitosti. Moglo bi se primetiti da on ipak implicitno daje za pravo Defoseovim objašnjenjima, time što ga je već predstavio kao čoveka koji se spreman da istražuje, da sluša i gleda, pa tako ima veće šanse da dođe do istine od onoga ko, kao Davil, sedi u svojoj sobi i vajka se na zlu sudbinu koja ga je dovela u mesto kakvo je Travnik. Ali Defoseova radoznala narav još uvek ne garantuje da je Davil u zabludi: Defoseova dobra volja da nađe razumno objašnjenje ne može *ipso facto* da isključi mogućnost ispravnosti konzulovog ključnog argumenta o zloći i varvarstvu Bosanaca. Pripovedač je privilegovao Defoseov način razmišljanja tek mnogo kasnije u romanu, kad ga je doveo u vezu sa pozicijama sa kojih su ovi sudovi izrečeni:

Kao što je uvek dotada bivalo, Davil je sa gorčinom i prezirom gledao na sve što se dešava oko njih, tumačeći sve urođenom zloćom i varvarskim načinom života ovoga

sveta i brinući jedino kako da se u svemu tome spasu i zaštite francuski interesi. Defose je, naprotiv, sa jednom objektivnošću koja je Davila zaprepašćivala, analizirao sve pojave oko sebe i nastojao da im nađe razlog i objašnjenje u njima samima i prilikama koje su ih stvorile, bez obzira na štete ili koristi, prijetnosti ili neprijetnosti koje on i njegov Konzulat trenutno od njih imaju. (304)

To što se vidi i razumeva nije uslovljeno samo ličnošću onoga ko gleda, nego i mestom sa kojeg gleda. Ako se Bosna hoće razumeti samo sa stanovišta francuskih interesa, što je sasvim legitimno, onda to razumevanje neće biti isto kao i ono do kojeg se dolazi sa pozicije lišene svakog interesa. Šta nešto jeste po sebi i šta je za mene – ne mora da bude ista stvar. Ni ovde, kao ni u slučaju bilo koje druge interpretacije, nikada ne možemo znati ko je *apsolutno* u pravu. *Travnička hronika* i ne kaže da je Defose u pravu apsolutno, ali pokazuje jednog stranca koji pokušava da razume nešto što je drugačije i strano sa jednom principijelnom otvorenošću, a bez ogorčenosti, licemerja i odbrane vlastitih interesa:

Nepokolebljiv Defose dokazuje da ovaj kraj, iako umrtvljen i odvojen od sveta, nije pustinja nego naprotiv raznolik, u svakom pogledu zanimljiv i na svoj način rečit; narod je, istina, podeljen na vere, pun sujeverja, podvrgnut najgoroj upravi na svetu i stoga umnogome zaostao i nesrećan, ali u isto vreme pun duhovnih bogatstava, zanimljivih karakternih osobina i čudnih običaja; u svakom slučaju, vredi potruditi se i ispitivati uzroke nesreće i zaostalosti. A to što je g Davilu, g. fon Mitereru i g. Defoseu, kao strancima, život u Bosni težak i neprijatan, to ne dokazuje ništa. (126)

Ono što je maločas rečeno za Davila, mora da važi i za Defosea: i on je Evropa koja je došla u Bosnu. Kao što ne esencijalizuje Bosnu, *Travnička hronika* ne esencijalizuje ni Evropu. Umesto pojednostavljivanja, koje bi da sve svede na jednu dimenziju i jedno značenje, ili, još bolje, na prostu opoziciju dobra i zla, *Travnička hronika* i Evropu predstavlja onako kako je predstavila Travnik: strmo i neujednačeno, izkrštano i isprepletano, povezano ili isprekidano. Evropa dolazi u Bosnu ogorčena, zgađena, bez znanja jezika i poznavanja prilika, ali sa voljom da u njoj zaštiti vlastite interese. Evropa, takođe, dolazi u Bosnu sa znanjem jezika, dobronamerna i voljna da o njoj nešto nauči, i bez namere da sve sagledava samo sa stanovišta svog interesa. Te dve Evrope, Davilova i Defoseova, ne razumeju jedna drugu. Tamo gde ova prva Evropa vidi samo loše puteve po kojima se trgovina sporo odvija, pa je i profit manji, ova druga vidi još nešto, što sa interesima profita nema nikakve veze:

U dubini od šest lakata otprilike mogli su se videti, kao geološke naslage, sve jedan iznad drugog tragovi ranijih puteva koji su tom istom dolinom prolazili. Na dnu su bile teške ploče, ostaci rimske ceste, tri lakata iznad njih ostaci kaldrme srednjovekovnog drumu i, najposle, šljunak i nasip sadašnjeg turskog puta koji mi gazimo. Tako su mi se u slučajnom preseku ukazale dve hiljade godina ljudske istorije i u njima tri epohe koje su pokopale jedna drugu. Vidite! (126-127)

To ne znači da je Defose elokventni zastupnik Bosne, koji pred Davilom izgovara ono što bi Bosna mogla reći o sebi, samo kad bi umela. Bosna ne govori samo jednim glasom, nego kakofonijom glasova koji se međusobno nadmeću. Defoseova dobronamerna Evropa, spremna da razumeva isključujući vlastiti interes, slabo se razume i sa bosanskim glasovima, i to zbog istog razloga zbog kog se ne razume sa Davilom: zbog interesa. Fra Julijan i Defose se slažu samo u jednom, da je život u Bosni težak, a narod svih vera bedan i zaostao u svakom pogledu. Ali kad u razgovoru dođu do razloga za

takvo stanje, sagovornici skliznu u nesporazum isto tako dubok kao onaj između Davila i Defosea. Interes, u ovom slučaju fra Julijanov konfesionalni interes, ne dopušta razumevanje, i on odbija da razume da je baš ta kakofonija glasova uzrok bede i zaostalosti:

Kako je moguće – pitao je Defose – da se ova zemlja smiri i sredi i da primi bar onoliko civilizacije koliko njeni najbliži susedi imaju, kad je narod u njoj podvojen kao nigde u Evropi? Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključivo i strogo odvojena od ostalih. Svi žive pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka iz protivnog pravca. (252)

Ovaj mnogo citirani i komentarisani odlomak *Travničke hronike* kao da sadrži povlašćeno značenje romana, njegovu „poslednju reč” koja izmiče daljoj relativizaciji. Čini se da ona dobronamerna Evropa, lišena svakog interesa i spremna da objektivno posmatra stanje stvari, otkriva uzrok bede i nesreće u Bosni. Fra Julijanov odgovor takođe kao da potvrđuje utisak da je Defose napipao slabu tačku: „da smo mi bili manje kruti i otvarali vrata raznim ‘zdravim uticajima’, danas bi se moji parohijani Pero i Anto zvali Mujo i Haso”. (252-253) Kad ta dobronamerna, prosvećena Evropa, ovde predstavljena u liku Defosea, pokuša da ukaže na uzroke bosanske zaostalosti, ona se sudara sa zidom odbijanja da se sasluša i razume. Bosni treba „škola, puteva, lekara, dodira sa svetom, rada i pokreta”, (311) „savremenijeg vaspitanja i slobodoumnijih shvatanja”, (312) a ne vezivanja za feudalnu, konzervativnu politiku reakcionarnih evropskih sila osuđenih na propast, kaže Defose. A više od svega treba joj da nađe „zajedničku osnovicu svoga opstanka, jednu širu, bolju, razumniju i čovečniju formulu” (313) nego što je konfesionalna. Defose ne sumnja da će i Bosna jednog dana „ući u evropski sklop, ali se može desiti da uđe podvojena i nasledno opterećena shvatanjima, navikama i nagonima kojih više nigde nema i koji će joj, kao aveti, sprečavati normalan razvitak i stvarati od nje nesavremeno čudovište i svačiji plen. (...) Vi vidite da nijedan narod, nijedna zemlja u Evropi ne zasnivaju svoj napredak na verskoj osnovi...” (312) Fra Julijan mu na to odgovara kao da ga nije ni čuo ni razumeo: „Mi katolici tu formulu odavno imamo. Ta formula je Credo rimske katoličke Crkve.” (313) Gotovo istovetan odgovor Davil dobija, u sličnoj prilici, od pravoslavnog vladike Joanikija: „Za Rusiju smo, gospodine, i za oslobođenje pravoslavnih hrišćana od nekrsta.” (360) I, da slučajno ne zaostanu, i Muslimani žure da podsete strance: „Božja je volja da vlada ovakav red: Turčin do Save, a Švabo od Save”. (20) Kao što se ne razme sa Evropom konzula, tako se Defoseova Evropa ne razume ni sa bosanskim glasovima, i to iz istog razloga: i oni su čvrsto ušančeni u svoje uske interese i odbijaju da vide bilo šta drugo.

Ali nema „poslednje reči” u *Travničkoj hronici*, pa glas koji izgleda povlašćen već u sledećem trenutku biće relativizovan novim okretajem zavrtnja. Defose nije povlašćen više od ostalih glasova u kakofoniji romana. On je glas nesebične i dobronamerne Evrope, ali ona druga Evropa, Davilova, postupa tako da tvrdoglavo očekivanje verskih zajednica u Bosni da im spasenje stigne odnekud spolja ne izgleda kao potpuno neosnovano. Kad novi vezir Ali-paša odmah po dolasku u Travnik pohapsi najviđenije predstavnike katolika, pravoslavaca i Jevreja, Evropa konzula postupa baš onako kako to verske zajednice od nje očekuju:

Austrijski konzul zauzeo se odmah za pohapšene fratre. Davil nije hteo da zaostane za njim. Samo je uz fratre pomenuo i Jevreje. Najpre su pušteni fratri. Zatim su jedan po jedan puštani Jevreji, koji su se odmah oporezali i položili u Konaku toliki otkup da su sva jevrejska čekmedžeta ispražnjena do poslednjeg groša, to jest do poslednjeg groša od svote koja je namenjena za mito. Najduže je ostao u tvrđavi jeromonah Pahomije, za koga se niko nije zauzimao. Najposle su i njega iskupili njegovi malobrojni i siromašni opštinari (...). (409)

Bosna je podeljena na vere, Evropa na Davilovu i Defoseovu polovinu, i niko niti sluša niti razume onog drugog. Čak ni Davilova Evropa - Evropa konzula, interesa i profita – nije jedna, nego podeljena i u sukobu sama sa sobom. Fon Miterer, prvi austrijski konzul, jedva da je i kročio u Bosnu a Davil mu je već zaželeo dobrodošlicu podmićući Nailbega, derventskog kapetana, da sakrije ferman kojim mu se odobrava ulazak. A ni fon Miterer nije nespreman za taj oblik komunikacije: dok čeka da se pronađe ferman, on već u Brodu počinje da otvara Davilovu poštu. Konzuli se bore za uticaj kod vezira i njegovih činovnika, potkupljuju ajane u pograničnim mestima i podstiču ih na pljačku i pohode u protivničkim krajevima. Davil svoje plaćenike šalje na sever, preko austrijske granice, a austrijski konzul svoje na jug, u francusku Dalmaciju. „Svaki preko svojih poverenika bacali su lažne vesti u narod i pobijali protivničke. Na kraju, klevetali su jedan drugog i ogovarali se kao zavađene žene. Hvatili su jedan drugom kurire, otvarali pisma, preotimali ili podmićivali poslugu.“ (100) Dok fon Miterer povezuje sve one koji su protiv francuskog konzula, Davil čini sve što može da oslabi austrijsku vojnu snagu i održi stalnu zategnutost na granici. Što u tome ponekad strada i neki Bosanac, nije nimalo neobično. Tako je novski kapetan Ahmet-beg Cerić, mlad, ponosan i neobuzdan, koga Davil koristi da destabilizuje austrijsku granicu, pao kao žrtva intrige između dva evropska konzulata, Porte i vezira. Davil nije bio u stanju da zaštiti „svog“ kapetana, što opet nije neobično. Ali jeste neobičan zaključak koji je Davil iz ovog neuspeha izvukao:

... u zao čas si došao u ovu zemlju i sad odstupanja nema, ali treba da imaš uvek pred očima da postupke ovog sveta ne smeš meriti svojom merom ni primati svojom osetljivošću, inače ćeš u najkraće vreme bedno propasti. (209)

Njegov zaključak nije bio da bosanske kapetane ne treba da koristi kao instrumente u igri sa austrijskim konzulom, kad već ne može da ih zaštiti ako nešto krene naopako, nego da od posledica poraza u toj igri treba sebe da zaštiti tako što će povećati prag svoje moralne osetljivosti i sve meriti nekom drugom merom, a ne onom koju bi koristio u svojoj zemlji. A da ne bi „bedno propao“, za svoj poraz je okrivio „ovu zemlju i njen zao čas“, i igra može da se nastavi. Ni Davil ni fon Miterer, uostalom, nisu u Travnik došli da bi čuvali živote novskih kapetana, ni da bi posredovali između četiri vere u Bosni, a ni da omoguće susret i razumevanje Istoka i Zapada. Davil je poslat u Travnik „sa zadatkom da otvori Konzulat, da stvori i razvija trgovinske odnose sa tim krajevima Turske, da pomaže francuskim okupacionim vlastima u Dalmaciji i da prati pokrete raje u Srbiji i Bosni“ (26), a ne da se brine o prosvetčenosti i progresu u ovoj otomanskoj provinciji. Pravi čas konzula dolazi u trenutku kad zarate Francuska i Austrija, i kad je Napoleon na austrijski napad odgovorio „strelovitim udarcem protiv Beča. Sada se i neupućenima pokaza zašto su otvoreni i čemu treba da služe konzulati u Bosni.“ (270) Tada konzuli počinju da rade još manje nego ranije brinući o moralu i metodama koje koriste:

[Davil] je, pomoću Davne, uspeo da pronađe i poveže sve one koji su po svom raspoloženju i svojim interesima protiv Austrije i voljni da u tom pravcu ma šta preduzmu. Prizivao je gradske kapetane sa Krajine, naročito kapetana iz Novog, rođenog brata

onog nesrećnog Ahmet-bega Cerića koga nije uspeo da spase, podsticao ih da uznemiruju austrijsku teritoriju i nudio im sredstva za upade. Fon Miterer je, preko livanjskih fratara, slao novine i proglase u Dalmaciju koja je bila pod francuskom okupacijom, održavao veze sa katoličkim sveštenstvom u severnoj Dalmaciji i pomagao organizovanje otpora protiv Francuza. (271)

I sve to između dva čoveka koje ne razdvajaju ni vera ni kultura, koji obojica moraju da žive u istoj orijentalnoj varošici, „bez društva i prijatnosti, bez ikakve udobnosti, često i bez najpotrebnijeg, među divljim planinama i surovim svetom, da se bore sa nepoverenjem, netačnošću, nečistoćom, bolestima i nedaćama svake vrste”. (101) Isto kao i četiri bosanske vere, koje su, iako žive pod istim nebom i od iste zemlje, u neprestanom stanju sukoba i nepoverenja – pa tako imitiraju svetski sukob i nepoverenje svojih širih zajednica. Sudbina je ovu dvojicu Evropljana uputila jednog na drugog, pa ipak svaki od njih svoju korist vidi u nesreći onog drugog:

Jer, u stvari, ova dva čoveka, ljudi u godinama, „opterećeni porodicama“, svaki sa svojim složenim životom i svojim planovima, brigama i nedaćama, bili su prisiljeni da se na ovoj tuđoj i neprijatnoj zemlji rvu i nose, nevoljno a uporno, podražavajući svojim pokretima velike pokrete svojih dalekih, nevidljivih i često nerazumljivih naredbodavaca. Težak život i zla sudbina upućivali su ih jednog na drugog. I, ako su postojala na svetu dva čoveka koji bi mogli da jedan drugog razumeju, požale, pa čak i pomognu, to su bila ova dva konzula koji su trošili svoju snagu, svoje dane i često svoje noći da jedan drugom stavljaju na put prepreke i zagorčavaju život koliko god mogu. (100-101)

Ako je Davil svoju službu u Travniku morao da provede u obostranom nerazumevanju i sukobu sa Defoseom i austrijskim konzulima, bio je bolje sreće sa otomanskim vezirima, s kojima nije baš stalno bio u nesporazumu. Ali okolnosti pod kojima je nesporazum bio izbegnut dovode u pitanje njihovo uzajamno razumevanje. Davil je u Travnik sa sobom doneo „odvratnost prema azijskom duhu i Istoku uopšte” (81), što je jedan od važnijih elemenata njegovog duhovnog sveta i, istovremeno, tema njegovog životnog dela, epa o Aleksandrovoj borbi protiv daleke Azije. Ali Azijati u Travniku Davila su prijatno iznenadili, iako ga nisu naveli da promeni svoje mišljenje o Orijentu. Mehmed-paša, prvi vezir, bio je čista suprotnost Davilovom stereotipu o osmanskome dostojanstveniku: živahan, prijatan i ljubazan. Ostavljao je utisak „čoveka blagorodna i razumna koji će ne samo obećati nego i učiniti dobro delo, gde god može i kad god može” (36). Više od svega drugog, Mehmed-paša je osvojio Davilove simpatije ne samo osmehom, učtivošću i ljubaznošću, nego sugerišući mu novu podelu na *mi* i *oni* koja je preuredila Davilovu orijentalističku mapu: „Vezir nije propustio da u razgovoru podvuče divljinu ove zemlje, grubost i zaostalost naroda. Priroda je surova, ljudi (...) plahoviti i neuglašeni.” (34) Davil i Mehmed-paša su se sporazumeli da je Bosna *drugo*, „neprosvećena i varvarska” (151), a njih dvojica *isto*, prosvećeni i civilizovani. Drugi vezir, Ibrahim-paša, već je više odgovarao Davilovim očekivanjima o izgledu otomanskih dostojanstvenika: spor, bezizražajnog lica i gotovo operski dostojanstven. Ali pošto je prevladao prvi utisak, Davil je i sa njim uspostavio iskreno i srdačno prijateljstvo, i ovog puta zasnovano na slaganju oko toga ko smo *mi*, a ko su *oni*:

Ibrahim-paša nije nalazio dovoljno oštih reči i crnih slika čim bi počeo razgovor o Bosni i Bosancima, a Davil ga je slušao sada sa iskrenim saučešćem i stvarnim razumevanjem. (...) ‘Sami vidite, plemeniti prijatelju, gde živimo i sa kim ja imam da se rvem i nosim. Krdom divljih bivola čovek bi lakše upravljao nego bosanskim begovima i ajanima. To je divlje, divlje, divlje i nerazumno, grubo i prosto a osetljivo i nadmeno, svoje glavo i prazne

glave. Verujte mi kad vam kažem: ovi Bosanci nit imaju osećanja časti u srcu ni pameti u glavi.' (199-200)

Kao i ranije, i ovde *Travnička hronika* sižejom relativizacijom podriva ono što likovi govore. Navodno prosvetljeni i civilizovani vezir Mehmed-paša na prevaru ubija svog starog prijatelja koji mu, doduše, isto tako na prevaru donosi smrtnu presudu. Časni i plemeniti Ibrahim-paša pred konzule prosipa odsečene ljudske uši i noseve tvrdeći da su to trofeji pobeđe nad srpskom ustaničkom vojskom, iako se docnije ispostavi da su ti trofeji dobijeni u običnom pokolju bosanskih hrišćana za vreme neke crkvene svečanosti. Davilova momentalna reakcija, gotovo refleks diplomate, je da savlada gađenje i strah, da se pribere i čestita veziru sa nekoliko rečenica u čast pobeđe, sa željom za mir i dalji uspeh carskog oružja. Šta bi drugo diplomata i mogao da uradi? Privatno, međutim, konzul može da ima svoje mišljenje o takvoj pobeđi. Davil čitav taj događaj doživljava kao noću moru, iz koje buđenja nema: „To su ti ljudi“, misli konzul. „To je njihov život. Tako rade najbolji među njima.“ (203) Posle ovog svirepog prizora Davil počinje da sumnja da je između njega i Ibrahim-paše ikad bilo pravog razumevanja:

Čemu ta laž? Otkud ova uzaludna, gotovo detinjska svirepost? Šta znači njihov smeh i šta njihov plač? Šta krije njihovo ćutanje? I kako ovaj vezir, sa svojim visokim shvatanjima, i naoko čestiti Sulejman-paša i mudri Tahir-beg mogu da pripremaju ovakve stvari i čak da prisustvuju ovakvim prizorima iz nekog drugog, nižeg i strašnog sveta? Koje je njihovo pravo lice? Šta je život a šta sračunata gluma? Kad lažu a kad govore istinu? (204)

Na to pitanje Davil nikad neće naći zadovoljavajući odgovor, ali će iz njega izvući dalekosežni zaključak o čoveku Istoka. Ubrzo posle ovog događaja veziru je poslao sanduk limunova po glasniku koji je doneo i vest o sultanovoj smrti. Vezir je uzvratio ljubaznim, pribranim pismom koje nije otkrivalo kako se stvarno osećao kad je čuo za smrt svog voljenog gospodara i zaštitnika. Uprkos činjenici da je vedar ton pisma bio odraz vezirovog stanja taman onoliko koliko je bilo iskrenosti u Davilovom ranijem čestititanju na pobeđi, konzul je ipak iznenađen: „To je bilo jedno od onih čudnih iznenađenja koje čovek doživljuje da Istoku. Između stvarnog unutrašnjeg života čovekovog i njegove pisane reči nije bilo nikakve veze.“ (212) Očigledno je da „Istok“ Davilu služi kao univerzalno objašnjenje, čak i kad je suočen sa nečim što ne bi trebalo da mu bude mnogo zagonetno.

Kad bi to bilo sve, mogli bismo zaključiti da *Travnička hronika* prvo jednog Francuza s orijentalističkim predrasudama upozna sa pravim predstavnicima Orijenta, što njega navodi da iznova iscrta svoju mentalnu mapu: *mi* i *oni* se za njega više ne odnosi na Zapad i Istok, Evropu i Aziju. Istočnjaci koje je sreo u Travniku zaslužuju da budu uključeni u *mi*, a samo neprosvetljeni i varvarski Bosanci ostaju *oni*. U drugom koraku, posle ubistva u Konaku i epizode sa nosevima i ušima, Davil shvata da je prerano izmenio svoju mentalnu mapu, pa oba vezira, a s njima i Istok sa kojeg su došli, bivaju vraćeni tamo gde spadaju - među divlje, bez časti i pameti *one*. Ali to nije sve. Iako Davil počinje da sumnja da veziri skrivaju svoju pravu prirodu iza maske učtivosti i ljubaznosti, osećanja prijateljstva, srdačnosti i savezništva među njima nikad ne nestaju. Uprkos tome što zna na koji način je Mehmed-paša obezbedio svoj kratkotrajni ostanak u Travniku, Davil ga ispraća sa osećanjem najtoplijeg prijateljstva, i vraća se u konzulat sa osećanjem gubitka, kao da je u žalosti, „istinski tronut“ vezirovim poslednjim rečima: „A vama, dragi prijatelju, želim zdravlje i sreću i uspeh, žaleći što neću moći biti uz vas u teškoćama koje ćete uvek imati sa neprosvetljenim i varvarskim bosanskim svetom.“ (151) Vezir-ubica i konzul, koji zna da je vezir ubica, rastaju se srdačno i s tugom, a

neprosvećeni varvari su – Bosanci. Na sličan način oprostio se Davil i sa Ibrahim-pašom. Vezir mu je rekao: „Mi smo se našli kao dva prognanika, zatočeni i zavejani među ovi groznim narodom” (399), i Davil je ponovo „dirnut”; prizor odsečenih noseva i ušiju je zaboravio i oprostio, a grozni su opet – Bosanci. Tako je podela na *nas*, civilizovane konzule i otomanske dostojanstvenike, i *njih*, bosanske varvare, kojoj je na trenutak zapretila pometnja, ponovo uspostavljena.

Samo površne interpretacije *Travničke hronike* mogu Andrića optužiti za orijentalizam. Orientalistički sudovi se u romanu pojavljuju pre svega u Davilovim iskazima, ili u njegovim zonama, ali su do te mere podriveni ili relativizovani njegovim ponašanjem, njegovim ostalim iskazima i odnosima sa drugim junacima, da se može opravdano tvrditi kako je orijentalizam u *Travničkoj hronici* jedna od tema, a ne svesni ili nesvesni stav autora. Od svih stranaca u Bosni, Davil se najmanje razume sa Defoseom, od kojeg ga ne deli ni jezik, ni kultura, ni vera, ali ga dele politički pogledi i opšti stav prema svemu što je drugačije. Neprestano je u sukobu sa austrijskim konzulima, sa kojima ga spaja kultura i vera, ali koji zastupaju političke interese rivalske imperije. Najbliži su mu Mehmed-paša i Ibrahim-paša, koji su druge vere i kulture, i sa kojima mora da razgovara uz pomoć prevodioca, ali zato imaju nešto zajedničko sa Davilom: i oni zastupaju svoju carevinu, čiji su politički interesi u tom trenutku slični interesima Davilove. Osim ličnog i političkog interesa – a njih je kod diplomate Davila teško razlikovati – konzula sa dvojicom vezira spaja još i socijalni interes, nesvesna simpatija između pripadnika vladarskih klasa, zasnovana na sličnim idealima društvene etikecije i životnog stila. Sa trećim vezirima, Ali-pašom, Davil nije sklopio nikakvo prijateljstvo ne samo zato što je pred Ali-pašom išao glas neuračunljivog krvoloka - jer ni dvojica njegovih prethodnika na tom mestu nisu bili baš sasvim nevini - nego zato što je, neuk i sirov, došao u Travnik „bez nekog činovničkog osoblja, bez ičogšana i harema, sam i gô kao hajduk u šumi“ (403), i ostavio odaje i hodnike konaka prazne, bez nameštaja i ukrasa. Tako se Davilova mržnja prema svemu azijskom i istočnjačkom odbija od dva vezira džentlmena, koje on prepoznaje kao kulturne varijante poželjnog socijalnog oblika egzistencije, i uredsređuje na Travnik i Bosance. Tom preusmeravanju Davilovih orijentalističkih stereotipa veziri aktivno pomažu time što njegove orijentalističke stereotipe ponavljaju, ali primenjene na Bosnu.

U ovom romanu Bosnu ne razumeju i mrze oni koji njome hoće da vladaju i u njoj treba da odbrane interese svojih imperija - otomanski veziri i konzuli. Kad im se politički i socijalni interesi poklope, i kad njihove carevine nisu u ratu, međusobno se razumeju i uzajamno prihvataju do izvesne mere. To poklapanje interesa oni onda nazivaju „civilizacijom”, nasuprot divljaštvu onih čiji bi interesi mogli biti i sasvim drugačiji. Uprkos tome, ono što konzuli nazivaju „varvarskim“ u Bosni – iste su stvari koje u sličnom obliku mogu da nađu i u svojim zemljama, ili čak i u svojim domovima. Davil je „kao hrišćanin i Evropljanin”, „zgađen i ogorčen“ prizorom „svakodnevnog divljaštva” kad se na gubilištu ispred austrijskog konzulata u Travniku pojave glave Srba nabijene na kolje. (292) Kad se petnaest godina ranije u Parizu, otvorivši prozor svoje sobe „odjednom našao licem u lice sa odsečenom glavom koja se, bleđa i krvava, njihala na sankilotskom koplju” (64), Davil je bio samo zgađen, bez prizivanja hrišćanstva, Evrope i divljaštva.¹⁶ Fon Miterer pevanje Travničana naziva „*Urjammer*”, a Davil ga tumači kao njihov „način da izraze svoje skrovite strasti i zle prohteve” i kao „besnilo divljaka”. (135) Ali fon Mitereru je jednako nepodnošljivo i pevanje njegove žene uz harfu, „taj govor strasti i smelih osećanja”, „kao iz tajanstvenih dubina”, što „dolazi iz sveta koji je naličje svega onoga što je za pukovnika važno, sveto i ozbiljno”. (261) Fon Miterer je „zatvarao dlanovima

¹⁶ Na to ukazuje David Norris, *In the Wake of the Balkan Myth: Questions of Identity and Modernity*, London, 1999, str. 68.

uši” da je ne bi čuo, ali nije ovaj govor strasti i osećanja nazvao divljaštvom.¹⁷ Tu evropsku potrebu da se pobegne od varvarina u sebi, ako nikako drugačije a onda zatvarajući oči i uši pred njim, u *Travničkoj hronici* komentariše jedan učeni Istočnjak, Tahir-bej:

Samo razlika je u tome što islamske države ratuju bez pritivnosti i protivrečnosti. One rat smatraju oduvek kao jedan važan deo svoje misije na svetu. Islam je i došao u Evropu kao ratujuća strana i do danas se u njoj održao ili svojim ratovanjem ili blagodareći međusobnim ratovima hrišćanskih država. Dok hrišćanske države, koliko ja znam, osuđuju rat u toj meri da uvek jedna na drugu bacaju odgovornost za svaki rat, i osuđujući ga ne prestaju da ga vode. (353)

Mnogo je lakše i zahteva manje vremena pobrojati primere ljudskog razumevanja u *Travničkoj hronici*. Ljudi daruju jedni druge: travničke žene šalju darove gospođi Davil; oba konzula daruju hranu Travničanima u vreme gladi; Salomon Atijas donosi novac Davilu, iako ovaj nije tražio nikakvu pomoć. Ljudi se zaljubljuju jedni u druge. Čitava deseta glava romana opisuje ljubavi koja prelazi konfesionalne i društvene granice: Salko se zaljubljuje u fon Mitererovu kći; Defose u Jelku; Ana-Marija u fra Mijata. Jedan čovek leči ljude bez obzira na njihovu veru: fra Luka je „prijatelj bolesnog dela čovečanstva“ (232), iako to prijateljstvo ponekad ima neprijatne posledice i po njega i po manastir. Kad nema borbe oko moći, kad ne pokušavaju da pokore druge, kad su zahvalni ili samo žele sreću drugome, kad u drugom uspeju da vide samo biće koje pati, ili kad u zaljubljenosti drugo biće hoće da zaštite takvo kakvo jeste - ljudi su sposobni da se razumeju. Ti primeri simpatije, međutim, ili susreti ljudskih bića u zahvalnosti, saučešću i ljubavi, isključuju govor. Zaljubljeni razgovaraju malo, ili uopšte nikako, a svakako ne govore o svojim osećanjima. Pokloni se razmenjuju bez reči, ili preko posrednika. Fra Luka leči, ali razgovara samo sa drugim fratrima i ponekad sa apotekarom Mordom. Kad nisu ideolozi, kad nema pogleda na svet koji treba zagovarati ili nametati, ljudi razumeju jedni druge.

Čak i tamo gde ljudska simpatija, podrška, zahvalnost i razumevanje hoće da se pretoče u govor, to ne biva moguće. Salomon Atijas pokušava najbolje što može, ali ne uspeva da Davilu kaže zbog čega mu je doneo novac: suviše je uzbuđen da izgovori i jednu reč. Bar što se njih dvojice tiče, to ostaje susret ljudskih bića bez razumevanja ostvarenog u jeziku, isto kao i lečenje, darovanje i zaljubljenost. Ali što se nas, čitalaca, tiče, to nije ostala propuštena mogućnost. To je jedino mesto u romanu na kojem pripovedač ne prenosi govor junaka, ali sasvim jasno ostaje u zoni junaka Salomona Atijasa time što pripoveda ono što bi ovaj, da može i ume, sam rekao.¹⁸ Štaviše, pripovedač koristi ovu mogućnost da oblikuje još jedan dodatni smisao, koji prevazilazi smisao Atijasovog neizgovorenog monologa, time što ga uokviruje sledećim dvema rečenicama:

Nikad neće moći biti kazano šta je to što guši Salomona Atijasa u ovom trenutku, što mu nateruje suze na oči i uzbuđenu drhtavicu u celo telo. Kad bi umeo, kad bi mogao uopšte da govori, on bi rekao otprilike ovo: (...) (449)

¹⁷ Na paralele u opisu pevanja Travničana i Ana-Marijinog skreće pažnju Svetozar Koljević: „Andrićev Vavilon. Dijalog civilizacija u Andrićevom umetničkom svetu”, u Antonije Isaković (ur.): *Zbornik radova o Ivi Andriću*, Beograd, 1979, str. 21.

¹⁸ Jähnichen smatra da je to, istovremeno, i jedino mesto u romanu na kojem pripovedačevi pogledi i stavovi postaju jasni. V. Jähnichen, isto, str. 45.

Ali sve to nije uopšte bilo potpuno jasno ni određeno u njegovoj svesti, a još manje dozrelo do izraza, nego je ležalo u njemu, živo i teško, ali neizrečeno i neizražljivo. A ko u životu uspeva da izrazi svoja najbolja osećanja i najbolje želje? Niko; gotovo niko. Pa kako da ih izrazi travnički trgovac kožama, španski Jevrejin, koji ne zna nijedan jezik ovoga sveta kako treba, a i kad bi ih sve znao ne bi mu ništa koristilo, jer mu ni u kolevci nisu dali da glasno plače, a kamoli u životu da slobodno i jasno govori. (452)

Nije pripovedač progovorio u svoje ime, ali saopštava da je to što sledi zapis onoga što bi Atijas, da ume i može, mogao reći. Svi drugi likovi u *Travničkoj hronici* govore, i pripovedač to prenosi. Zašto Atijas, u ovom romanu u kojem svi likovi neprestano govore ili zapisuju šta misle, a pripovedač sve to prenosi ostajući sam u pozadini, ne može sam da kaže to što hoće? Na jednoj ravni, to je motivisano Atijasovim uzbuđenjem i nedostatkom retoričkih moći, ali na drugom nivou to ima i drugo, važnije značenje: pripovedač će progovoriti u ime onih kojima je tada, 1942. godine, širom Evrope oduzeto ne samo pravo da govore, nego pravo da žive – što je Andrić, bivši jugoslovenski ambasador u Berlinu, ako ne dobro znao onda svakako mogao da pretpostavi i pre nego što su razmere holokausta postale svima poznate. Roman, preko svoje instance pripovedača, biće njihov zastupnik i advokat, i vratiće im pravo na reč koje im je oduzeto u istorijskom svetu. Šta to ovaj jevrejski trgovac hoće da kaže?

...(N)ikad neće u nama ugasnuti želja za boljim svetom, svetom reda i čovečnosti u kom se pravo ide, mirno gleda i otvoreno govori. (...) To bismo, eto, hteli da se zna *tamo*. ... (U) tom svetlijem i višem svetu koji se stalno zamračuje i ruši, stalno pomera i menja, ali nikad ne propada i uvek negde i za nekoga postoji, da taj svet zna da ga u duši nosimo, da mu i ovde na svoj način služimo, i da se osećamo jedno sa njim, iako smo zauvek i beznadno rastavljeni od njega. (451)

Razumevanje je izuzetak, a ne pravilo: čak i tamo gde ima dobre volje, ljudi se ne razumeju ne samo zato što neće da slušaju, nego zato što ponekad ne mogu ni da kažu ono što treba reći. Davil je primio novac, ali ne i ono drugo što je Atijas hteo da mu da na rastanku: želju da se *tamo*, u onoj tački sveta koja u tom trenutku predstavlja prostor na kojem se slobodno govori i mirno gleda, zna da i on nosi u duši ideale humanosti, tolerancije i razumevanja – i da je slika koju o njemu imaju pogrešna. Takva eksplikacija onog najsuštniskijeg u čoveku nije moguća u u istorijskom svetu, u kojem se ljudima ne da ni u kolevci da plaču. Istorijski svet, u kojem se ratuje i osvaja Evropa, jednako u Davilovom i Atijasovom vremenu kao i dok Andrić piše *Travničku hroniku*, nema ni vremena da sluša, a ni dobre volje da makar pokuša da razume. Takva eksplikacija onog najsuštniskijeg u ljudskom biću moguća je samo u književnosti: to je smisao pripovedačevog zastupanja Salomona Atijasa i osvetljavanja onoga što je u njemu ležalo živo i teško, ali neizrečeno i neizražljivo.

Stoga nije presudno što Davil nije čuo i razumeo ono što je Atijas hteo da mu kaže. Davil ionako ne odlazi „*tamo*“ kuda Atijas hoće da uputi svoju poruku: i on sam očajava što je to *tamo*, koje on zove „pravi put“ (457), tako teško naći. Njegov „pravi put“ je negde gde nema ni glava nataknutih na sankilotska koplja, ni starog režima, ni restoracije u Francuskoj u koju mora da se vrati. Atijasovo *tamo* je *ou topos*, mesto kojeg nema, nešto što nije činjenica geografije nego stanje duha: ideje humanosti, tolerancije i poštovanja koje se samo ponekad, ponegde, za kratko vreme ostvare. Zato nije čudno da je tu reč Andrić naglasio kurzivom.

Još dve reči su u *Travničkoj hronici* naglašene kurzivom: „*treći svet*“ o kojem govori travnički doktor Kolonja u svom monologu pred Defoseom. *Treći svet* čine hrišćani sa Levanta, „večiti tumači i posrednici, (...) dobri znalci Istoka i Zapada i njihovih običaja i

verovanja, ali podjednako prezreni i sumnjivi i jednoj i drugoj strani.“ (279) Oni dobro poznaju oba sveta, ali ne pripadaju ni jednom i ostaju *između* njih. U njima je ideja tolerancije i razumevanja već ostvarena, pa su utoliko baš oni otelovljenje toga *tamo* o kojem govori Salomon Atijas. Kako treba shvatiti to *tamo* i taj *treći svet* koji je *između*?

Naša predstava autentičnog tumačenja i razumevanja kao po nekom pravilu uvek se povezuje sa idejama *trećeg* i *između*. Egiptolog Jan Assmann, koji je proučavao oblike prevođenja imena bogova između kultura Bliskog Istoka, tvrdi da je u helenističkom razdoblju razvijana forma sinkretičkog prevođenja u treći jezik. U grčkom jeziku, koji je služio kao jezički medijum, sinkretički su se pomešale različite bliskoistočne kulture, ali ni jedna od njih nije postala dominantna. Grčki je poslužio kao sredstvo objedinjavanja različitih tradicija i stvaranja nove kulture. “Različita božanstva”, kaže Assmann, “nisu prevedena jedna u druga, nego u treće koje ih sve obuhvata i predstavlja nešto kao zajedničku pozadinu.”¹⁹ Tako je sinkretičko prevođenje omogućavalo dvostruko članstvo u trećem jeziku. Takav jezik nije dat „nego virtuelno projektovan i održan s ciljem da obezbedi okvir u kojem će pojedinačne kulture moći da postanu transparentne ne gubeći svoje identitete”.²⁰

Naše saznanje nije osuđeno na etnocentričnost, kaže i Čarls Tejlor, koji se takođe zalaže za ideju *trećeg jezika*: „odgovarajući jezik u kojem možemo da razumemo drugo društvo nije naš jezik razumevanja, niti njihov, nego pre nešto što bi se moglo nazvati jezikom lucidnog kontrasta. To bi bio jezik u kojem bi se mogli formulisati i njihov i naš načina života kao alternativne mogućnosti u odnosu na ljudske konstante koje su na delu u oba. (...) Takav jezik kontrasta može pokazati da je njihov jezik razumevanja oštećen ili neodgovarajući u nekim aspektima, ili može pokazati da je naš takav (u kojem slučaju možemo otkriti da nas razumevanje drugih vodi do promene našeg samorazumevanja, pa onda i našeg oblika života – proces daleko od nepoznatog u istoriji); ili može pokazati da su oba takva”.²¹

I Gadamerova hermeneutika nudi uvid u ono na šta se ovde ukazivalo pojmovima sinkretizma i jezika lucidnog kontrasta. Ričard Bernstin pokazuje kako Gadamerovi pojmovi stapanja horizonata i autentičnog dijaloga mogu da budu plodni u kontekstu rasprave o mogućnosti interkulturene komunikacije.²² Iako smo uvek već uslovljeni tradicijom kojoj pripadamo, koja nama pripada isto onoliko koliko mi pripadamo njoj, i iako pokušaj da druge razumemo onako kao što oni razumeju sami sebe mora da se završi neuspehom, ipak ostaje mnogo prostora za proboj izvan naših ograničenih horizonata koji nipošto nisu hermetički zatvoreni i izolovani. U meri u kojoj su horizonti jezički – sačinjeni od tvorevina zasnovanih u jeziku ili fenomena koji se mogu jezikom opisati i eksplicirati – horizonti mogu da budu porozni i da u sebe prime elemente drugih horizonata, pa tako i preoblikovani i prošireni, jer kako bismo inače objasnili sve poznate primere kulturnog prevođenja? Bernstin sažima Gadamerovo stanovište na sledeći način: „Potencijalno uvek možemo da ostvarimo razumevanje ako smo spremni da se potrudimo i ako smo već razvili nužne talente i vrline koje hermeneutičko razumevanje zahteva (...) – jednu spremnost i sposobnost da prekoračimo naše ograničene

¹⁹ Jan Assmann: „Translating Gods: Religion as a Factor of Cultural (Un)Translatability”, u Sanford Budick i Wolfgang Iser (ur.), *The Translatability of Cultures. Figuration of Space Between*, Stanford CA, 1996, str. 34.

²⁰ Isto, str. 36.

²¹ Charles Taylor: „Understanding and Ethnocentricity”, u *Philosophy and Human Sciences. Philosophical Papers 2*, Cambridge, 1985, str. 125-126.

²² Richard J. Bernstein: „The Hermeneutics of Cross-Cultural Understanding”, u Anindita Niyogi Balslev (ur.): *Cross-Cultural Conversation (Initiation)*, Atlanta, 1996.

horizonte.²³ Hermeneutička senzibilnost je preduslov za stapanje horizonata, koje ne mora da bude nekritičko prihvatanje svih elemenata druge kulture ili tradicije, nego dijalog u kojem postaju razumljivi zahtevi kako naše tako i one tradicije koju pokušavamo da razumemo. Tako stapanje horizonata omogućava razumevanje i onoga što je poznato i onoga što je strano u jednoj većoj celini: razumevanje drugog uvek u sebi sadrži i dimenziju samorazumevanja. To i jeste, na kraju, srž Gadamerovog određenja razumevanja: „Razumevanje je (...) uvijek proces stapanja takvih navodno za sebe bivstvujućih horizonata.”²⁴ Razumevanje ne znači potčinjavanje, kaže Gadamer, nego pokušaj da se susretne s drugim, koje se hoće razumeti, na nekom trećem mestu, između naših partikularnih pozicija: „*Istinsko mjesto hermeneutike je u ovom Između.*”²⁵ To je Kolonjin *treći svet* u kojem se susreću islam, hrišćanstvo i judaizam, i bez uzajamne asimilacije postaju sinkretički sjedinjeni u novoj, većoj celini. A preduslov takvog razumevanja je priznanje svačijeg prava da sam o sebi kaže svoju reč, i da se njegovi argumenti pokušaju razumeti na najsnažniji mogući način.

Ivo Tartalja je već pokazao da „postoje upadljive sličnosti između lika ilirskog doktora i Andrićeve ličnosti”.²⁶ U dvanaestoj glavi romana, gde se Kolonja prvi put pojavljuje, nabrojan je niz njegovih karakteristika koje korespondiraju sa Andrićevim određenjem pesnika u drugim njegovim delima: nošenje maske, sposobnost identifikacije sa drugima ili sa njihovim verskim i misaonim sistemima, neodređenost identiteta i usredsređenost na jezik. Štaviše, navođenjem Rumijevih stihova u petnaestoj glavi otvara se novo polje asocijacija i jasno se ukazuje da je Andrić očekivao od čitaoca da Kolonju razume kao metaforu pisca – mada ne nužno i kao metaforu samog autora *Travničke hronike*. I Tartalja oprezno odbacuje mogućnost da se Kolonja razme ako Andrićev autoportret: „Bilo bi nerazumno stavljati znak jednakosti između Kolonje i Andrića. Pisac koji bi jednosmerno projektovao sebe u lik protagoniste svog romana postupao bi protivno načelima Andrićeve poetike. Ličio bi na promašenog pesnika Davila, a ne na, vazda pomalo nedokučivog, pisca-mislioca Kolonju.”²⁷ Najviše što se može reći, tvrdi Tartalja, bilo bi da je Kolonja „piščeva autokarikatura”. Nema nikakve sumnje da u Kolonjinom portretu postoji nešto karikaturalno, ali koju bi funkciju moglo imati uključivanje autorove autokarikature u roman u kojem su sa tolikom pažnjom izbrisani svi autorski tragovi?

Kolonjin portret mnogo više nego ličnosti autora odgovara samom romanu *Travnička hronika*. Kao i Kolonja, i roman staje na sve moguće tačke gledišta, i pokušava da ih sve artikuliše na najsnažniji mogući način. Kolonja ostavlja utisak nedokučivosti i neodređeneosti, jer ne zagovara na isključiv način ni jednu od njih, nego se privremeno poistovećuje sa svakim predmetom svojih studija: ponet je njime, usvaja ga na trenutak kao svoju jedinu i isključivu veru, i može da odbaci sve u šta je prethodno verovao (243) - isto kao i *Travnička hronika*. Kao što Kolonja može da u toku istog razgovora nekoliko puta promeni svoj izgled navlačeći na lice različite maske, tako i pripovedač *Travničke hronike* može da poništi svaki svoj prepoznatljiv i stalni lik stavljajući na lice masku lika o kojem trenutno govori, i tako transformiše ogromne delove romana u zone junaka. Ta moć poistovećivanja kao da Kolonji daje za pravo da veruje da sve zna bolje: hrišćanstvo od fratara u Gučoj Gori, islam bolje od uleme. I kao što je za Kolonju svaki

²³ Isto, str. 35.

²⁴ Hans-Georg Gadamer: *Istina i metoda. Osnovi filozofske hermeneutike*, Sarajevo, 1978, str. 340.

²⁵ Isto, str. 329 (kurziv u originalu).

²⁶ Ivo Tartalja: *Pripovedačeva estetika. Prilog poznavanju Andrićeve poetike*, Beograd, 1979, str. 233.

Tomislav Z. Longinović takođe upućuje na paralele između Andrićeve biografije i nesigurnosti u vlastiti identitet o kojoj govori Kolonja, u „Bosnian Cultural Identity in the Works of Ivo Andrić”, Wayne S. Vucinich (ur.): *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands*, Berkley, str. 136.

²⁷ Tartalja, str. 233.

misaoni sistem bio „jednako blizak i jednako dalek i sa svakim od njih on je mogao da se saglasi i potpuno poistoveti za izvesno vreme“ (245), tako čini i pripovedač sa pogledima svih likova. U tome je roman dosledno nedosledan, kao i Kolonja, i to je otvorilo mogućnost za njegove različite i sukobljene interpretacije. I kao takav, roman *Travnička hronika* spada gde i oni „večiti tumači i posrednici (...) koji u sebi nose toliko nejasnosti i nedorečenosti“. (279) Kao i Atijasu, *Travnička hronika* hoće svakom liku, svakoj tački gledišta, da dopusti da se izrekne, da dođe do reči, da kaže nešto o sebi, tako da u fikciji romana postavi na scenu onaj veliki dijalog koji se u istorijskoj stvarnosti ne može voditi - u nadi da će ti glasovi, koji u stvarnosti odbijaju da čuju jedan drugog, to učiniti barem u fikciji. Zato se Kolonjin monolog pred zbunjenim i nemim Defoseom može shvatiti kao sam centar romana. Ta scena po svemu odgovara onome što je Bahtin zvao „razgovor na pragu“ u kojem, neposredno pred smrt, neki lik otkriva „najdublje slojeve svoje ličnosti i misli“.²⁸ Kolonja, uostalom, stoji pred Defoseom, kao da izgovara poslednju rečenicu pred odlazak. A po stilu i intonaciji, Kolonjin monolog veoma podseća na monologe najegzaltiranijih junaka Dostojevskog:

Na kraju, na pravom i konačnom kraju, sve je ipak dobro i sve se rešava harmonično. Iako, ovde, zaista sve izgleda neskladno i bezizlazno i zamršeno. Un jour tout sera bien, voilà notre espérance, kako je rekao vaš filozof. A drugačije se ne da ni zamisliti. Jer, zašto da moja misao, dobra i prava, vredi manje od iste takve misli koja se rađa u Rimu ili Parizu? Stoga što se rodila u ovoj dumači koja se zove Travnik? I zar je moguće da se ta misao nikako ne beleži, nigde ne knjiži? Ne, nije. I pored prividne izlomljenosti i nereda, sve je povezano i skladno. Ne gubi se nijedna ljudska misao ni napor duha. Svi smo na pravom putu i iznenadićemo se kad se sretnemo. A srešćemo se i razumeti svi, ma kuda sada išli i ma koliko lutali. To će biti radosno viđenje, slavno i spasonosno iznenađenje. (281)

Treći svet, susret u razumevanju i sporazumu koji nas čeka na kraju lutanja, gde se ništa ne rasipa i ne gubi, sve je u vezi jedno sa drugim, i sve doprinosi ukupnosti i jedinstvu ljudske kulture: čak i njegove misli, iako začete u Bosni, a ne u Parizu ili Rimu. Ta slika u potpunosti korespondira sa Kolonjinom slikom Jeni džamije:

Za tu džamiju se zna u narodu da je nekad, pre dolaska Turaka, bila crkva Svete Katarine. I narod veruje da i sada u jednom uglu postoji sakristija koju niko nikakvom silom ne može da otvori. A kad pogledate malo bolje kamenje u tom starinskom zidu, videćete da i ono potiče od rimskih ruševina i nadgrobnih spomenika. (...) A dugoko ispod toga, u nevidljivim temeljima leže veliki blokovi crvenog granita, ostaci jednog mnogo starijeg kulta, nekadašnjeg svetišta boga Mitre. (281-282)

Kolonjina ne kaže da kulture uništavaju i proždiru jedna drugu, nego da je Jeni džamija metafora kulture kao takve, njenog sinkretizma i jedinstva. Ništa rasuto, ništa izgubljeno, sve sačuvano. Otud njegovo hirovito interesovanje za različite misaone sisteme nije znak nedoslednosti, nego dosledne odanosti ukupnosti ljudske kulture, u kojoj sve ima svoje mesto, sve se zbraja, i mada govori različitim jezicima sve služi istom cilju:

Vi razumete, sve je to jedno u drugom, povezano, a samo naoko izgleda izgubljeno i zaboravljeno, rastureno, bez plana. Sve to ide, i ne sluteći, ka jednoj meti, kao konvergentni zraci dalekom, nepoznatom žarištu. (...) Dakle, nada postoji, a gde postoji nada... Vi razumete? (282)

²⁸ M. Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, Manchester, 1984, str.111.

Ponovljeni uzvik „vi razumete“ poslednje je što Defose odlazeći čuje od Kolonje. Jedan Levantinac, čovek koji živi u procepu između Evrope i Azije, između hrišćanstva, judaizma i islama – isto kao i Bosna, u kojoj se ovaj razgovor dešava – obraća se jednom Francuzu, predstavniku Evrope, i to ne Evrope konzula, nego Evrope prosvetećenosti i dobre volje: *Travnička hronika* je Andrićevo obraćanje toj Evropi sa istom porukom nade u susret i razumevanje koje će se u tom susretu desiti. Ne govori on samo o razumevanju četiri konfesije u Bosni, nego o razumevanju svih nas, svuda, uključujući i razumevanje dveju Evropa, one konzulske i ove Defoseove, i, iako na kraju ali ne najmanje važno, o susretu i razumevanju Bosne i Evrope. Kao što je Kolonja tumač i posrednik, tako i *Travnička hronika* hoće da bude tumač između Bosne i Evrope.

To je srž smisla romana, izražena sa strašću i patosom koji inače nisu bili karakteristike Andrićevog stila. Verovatno je bilo potrebno mnogo nade da se poruka jedinstva i razumevanja uputi baš 1942. godine. Ali taj smisao u romanu oblikuje lik koji se može shvatiti kao karikatura, neko ko svima izgleda „smušen i smešan i sumnjiv i zaludan“, (246) i svakako ne lak za razumevanje: „Ono što je bilo najbolje u njemu ostajalo je nevidljivo i nepristupačno, a ono što je moglo da se vidi i nasluti odbijalo je svakoga.“ (245-246) Iako je jasno da Kolonja nije alegorija nego metafora *Travničke hronike*, pa da korespondencija između opisa lika i autorovog razumevanja vlastitog romana ne mora biti u svakom momentu savršena, ipak se ne može izbeći pitanje koje se postavlja Kolonjinim samoubistvom. Pokušavajući da zaštiti jednog hrišćanina, Kolonja izgovara reči koje Muslimani razumeju kao konverziju u islam, i sledećeg dana ga nalaze mrtvog. Autor je odlučio da ovu smrt nikako ne motiviše niti objasni. Da li je Kolonja ubijen? To je malo verovatno, jer se ne vidi zašto bi neko hteo da ubije „smušenog i smešnog“ doktora. Da li je izvršio samoubistvo, koje bi se moglo tumačiti kao produžetak poremećaja koji objašnjava i Kolonjinu iznenadnu konverziju? Za to nema nikakvog jasnijeg uporišta u tekstu *Travničke hronike*. Andrić je Kolonjinu smrt namerno ostavio nemotivisanu i otvorenu, i to možda ne bi predstavljalo problem za interpretaciju koja se ne fokusira na njegov lik kao metaforu *Travničke hronike*, ali ovde se ne može izbeći: šta za celinu romana o nesporazumu znači činjenica da je autor „ubio“ lik čiji je zadatak da oblikuje plemenitu viziju jedinstva ljudske kulture i nadu u konačno sveopšte razumevanje, i koji istovremeno stoji umesto romana samog?

Pošto je Kolonjina smrt ostala nemotivisana u ravni zapleta, rešenje se mora potražiti u simboličkoj ravni u kojoj je Kolonja nosilac vizije jedinstva kulture i nade u razumevanje. Jedna mogućnost bila bi da autor Kolonjinom smrću pokazuje da je stajanje na jednu tačku gledišta – ovde njegova konverzija u islam - pogubno i da vodi u smrt ove plemenite vizije. U poređenju sa prethodno dostignutim smislom romana, to izgleda kao antiklimaks: Kolonjin lik u *Travničkoj hronici* sazdan je na mogućnosti prevazilaženja partikularnih gledišta, pa se ne vidi šta bi se dobilo vraćanjem takvog lika u ravan u kojoj se već nalaze svi ostali likovi u romanu. Druga mogućnost: Kolonja kao roman *Travnička hronika*, pa tako i kao metafora književnosti u celini, umire da bi se pokazalo da je književnost preslaba da bi promenila svet. Smušena i smešna i zaludna, književnost ne može učiniti da se potru fatalne mržnje, podele i nesporazumi. U tom slučaju bi Kolonjina smrt u roman unosila jedno značenje upravo suprotno značenju romana u celini – naime, da baš književnost može da bude mesto na kojem se može povesti dijalog za koji nema mesta u istorijskoj stvarnosti.

Treća mogućnost izgleda najprihvatljivije: Andriću je bio potreban Kolonja, takav kakav jeste, da s patosom i strašću izrazi središnje značenje romana. Izraženo na racionalniji i tiši način, to značenje bi izgubilo sav svoj utopijski potencijal. Takođe mu je bila potrebna Kolonjina smrt da ublaži strast i patos. Tako je mogao da ga izrazi najstrasnije i

najpatetičnije, jer ga prenosi lik sklon takvom stilu, ali i da sačuva distancu prema stilu koji je uvek izbegavao. Upravo iz istog razloga Kolonjin lik je predstavljen kao karikatura. Štaviše, Kolonjin monolog „na pragu“ nije ni na kakvom povlašćenom mestu u *Travničkoj hronici*, negu u sredini knjige i, konačno, zbunjena i smešna figura kojoj je dodeljeno da izrazi ono najvažnije u romanu odlazi u smrt pod nerazjašnjenim okolnostima. Patos naj snažnijeg značenja u knjizi je ovim znatno umekšan – ali značenje je i dalje tu. Istom postupku pribegao je Tomas Man, modernista kojeg je Andrić poštovao, u *Čarobnom bregu*: ono najvažnije rečeno je u sredini knjige, takođe naglašeno kurzivom, i u snu koji Hans Kastorp brzo zaboravi.²⁹ Ali ga zapamti čitalac. Ovim je *Travnička hronika* izbegla moralizam loše literature: Kolonjina nada da ćemo se jednog dana svi sresti *tamo*, u prostoru razumevanja i jedinstva ljudske kulture, muslimani i hrišćani, Levantinci i Francuzi, Bosanci i Evropljani, opstaje uz dugi spisak naših neporazuma. Taj susret je u *Travničkoj hronici* stvaran samo kao nada: Kolonja i sam pada kao žrtva jednog od mnogih nesporazuma, koji su pravilo. Razumevanje će, kad i ako do njega dođe, biti izuzetak i čudo, pa se valja oko njega truditi. Zato i jeste poslednja Kolonjina reč upućena Defoseu uzvik i pitanje u isti mah: „Vi razumete!“

Sveske Zaduzbine Ive Andrića, 26 (2009), 119-159.

²⁹ Od svih modernih autora, najtrajnije je Andrićevu pažnju privlačio Tomas Man. O Andrićevom čitanju autora *Čarobnog brega* piše Ivo Tartalja: *Put pored znakova*, Novi Sad, 1991, str. 74-90.